

Наталія Гудима,
*аспірантка, Черкаський державний
технологічний університет*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я У ХІХ СТОЛІТТІ

В даній статті розглядаються питання господарської діяльності православних монастирів Середнього Подніпров'я у ХІХ ст., виявляються чинники, що вплинули на стан господарювання в подальшому. Дається характеристика загальних процесів розвитку сільськогосподарської галузі та промислового виробництва, а також, визначається роль традиційних доходів та благодійницької діяльності на користь монастиря в цілісній системі монастирських економій..

Ключові слова : *монастир, сільське господарство, промисловість, культова діяльність, монастирські капітали.*

Серед актуальних питань історії релігії та церкви в Україні, тема православних монастирів викликала певну зацікавленість як у вчених –істориків, так і релігієзнавців сьогодення. Складні процеси відновлення діяльності православних церков в Україні, боротьба за канонічне визнання окремих церков, актуалізували потребу в дослідженні історії православ'я в Україні . Ознакою нашого часу стало поновлення діяльності багатьох древніх монастирів, а отже, виникла потреба в дослідженні історії окремо взятих обителів та створенні цілісних уявлень, що до монастирського господарювання на терені Середнього Подніпров'я. Для написання даної статті задіяні фонди Державного Архіву Черкаської області (далі ДАЧО). Великий обсяг справ налічує Фонд 149 «Жаботинський Онуфрієвський монастир», Фонд 148 « Мошногірський Вознесенський монастир». Деякі справи вміщено в збірку « Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р.», автором якої є Ю. Мариновський. Матеріал збірки дає загальне уявлення про функціонування православних монастирів вказаного регіону, без деталізації окремих видів діяльності. Історія функціонування православних монастирів широко висвітлена в праці черкаського дослідника Н.П.Лавриненка « Православні монастирі південної Київщини. 17973-1917 рр.». На даний момент ця робота найбільш повно розкриває особливості різних видів монастирської діяльності (економічної, культурно-просвітницької, благодійницької) окресленої території. Метою даної статті є виявлення основних чинників, що обумовили тенденції розвитку монастирських господарств, а також, характеристика рівня і характеру загальних процесів розвитку господарської системи православних монастирів вказаного регіону.

Розглядаючи питання господарської діяльності монастирів у ХІХ ст. не можна не враховувати того факту, що ще наприкінці ХVІІІ ст., згідно з розподілом за штатами 1786 р. та Наказом від 18 грудня 1797 р., більшість православних

монастирів опинились в статусі позаштатних. Серед них: Мошногірський Вознесенський, Жаботинський Онуфрієвський, Мотронинський Троїцький, Медведівський Миколаївський, Лебединський Георгієвський та інші. Лише дві обителі – Золотоніська Красногірська та Лебединська Миколаївська - згодом отримали штатність. На підставі вищевказаного документу монастирі мали отримати по 30 дес. орної землі, яка не обкладалася державним митом. За монастирями зберігалось право збільшувати свої володіння за рахунок отримання землі у спадок або в дар від фізичних осіб, а також, купівлі. Надлишки земельних угідь обкладалися державними податками.

Станом на 1811 р. православні монастирі володіли наступною кількістю угідь, що враховувала землю під монастирем, орну землю, пасовиська, сади, ліси:

Розміри монастирських землеволодінь у XIX ст.¹

На підставі даних, щодо землеволодінь за 1893 р., ми бачимо, що кожна

№ з/п	Назва монастиря	1811 р		1893 р.
		зручна	незручна	
1.	Беліловський Георгієвський	52 дес. 606 саж.	15 дес. 1521 саж.	-
2.	Виноградський Успенський	50 дес. 2761 саж.	-	58 дес. 261 кв. саж.
3.	Жаботинський Онуфрієвський	187 дес. 1396 саж.	17 дес. 926 саж.	399 дес.
4.	Корсунський Онуфрієвський Гуляницький	68 дес. 1401 саж.	7 дес. 1980 саж.	136 дес. 1824 саж.
5.	Лебединський Георгієвський	205 дес. 1424 саж.	21 дес. 880 саж.	-
6.	Лебединський Миколаївський	83 дес. 2025 саж.	2 дес. 2120 саж.	102 дес. 1020 саж.
7.	Медведівський Миколаївський	50 дес. 2107 саж.	8 дес. 2181 саж.	1043 дес. 1776 саж.
8.	Моперонинський Троїцький	137 дес. 1666 саж.	15 дес. 224 саж.	281 дес. 1138 кв. саж.
9.	Мошногірський Вознесенський	269 дес. 1295 саж.	25 дес. 1614 саж.	340 дес. 2211 саж.
10.	Миколаївський (при Богуславі)	43 дес. 1385 саж.	5 дес. 2298 саж.	-

обитель збільшила розміри своїх угідь. Три монастирі, дані про які відсутні, на той час припинили своє існування.

Якщо порівняти розміри земельних володінь будь-якого монастиря, навіть найбільшого, з розмірами угідь, наприклад графа Бобринського (близько 44 тис.

десятин), ми бачимо наскільки невеликими були землеволодіння православних монастирів. Аналізуючи кількісні показники, не можна не враховувати того, що не тільки розміри, але й якісні характеристики земель були різними, що впливало на характер та стан господарювання вцілому. З таблиці, наведеної вище, ми бачимо, що земельні угіддя поділено на зручні та незручні. Відомо, що 42% земельних володінь Мотронинського Троїцького монастиря склали ліси, а 88% володінь Медведівського Миколаївського монастиря становили так звані «невдовби» (заплави р.Тясмин, ставки та озера)². з Наказом 1797 р. кожен монастир повинен був мати млин та рибне озеро. Насправді ситуація щодо млинів та рибних озер на початок століття була наступною: з десяти православних монастирів по одному плотинному млину мали Мошногірський Вознесенський, Жаботинський Онуфрієвський, Медведівський Миколаївський, Виноградський Успенський монастирі. Мотронинський Троїцький – один млин «...за которую (мельницу) не производится никакого платежа помещику...» (рос.) та ще три, отримані від князя Яблоновського на таких підставах: «...чтобы с тех мельниц давати за владение ими... две части получаемого с них дохода, а остальная третья часть остается только в пользу того монастыря за присмотр тех мельниц» (рос.)³. Лебединський Георгієвський монастир орендував млин генерал-майора Висоцького, за що виплачував господарю по 48 руб.60 коп. сріблом⁴. Чотири монастиря взагалі не мали жодного млина або озера, серед них: Лебединський Миколаївський, Корсунський Онуфрієвський. Якщо позаштатний монастир не отримав в своє розпорядження документально затвердженої кількості земельних угідь, млинів та рибних озер, він мав розраховувати на державну грошову компенсацію. Так, п'ять монастирів разом за недостатню кількість угідь отримували щорічно сімсот сорок п'ять карбованців з державної казни⁵.

Господарство кожного монастиря являло собою самостійну економічну одиницю, яка повинна була розраховувати на власні сили. Держава гарантувала мінімальний рівень економічного захисту з одного боку, та повністю контролювала будь-яку діяльність обителів.

На той час православні монастирі були не чисельними. Кількість монахів та послушників обмежувалася на законодавчому рівні. Так, читаємо: «Монашествоющих по штату Лебединского второклассного монастыря полагаются: настоятельница, три старших монахини, 9 монахинь штатных и 5 – на вакансии штатных послушниц; сверх того, 40 монахинь с разрешения Св.Синода на собственных способах монастыря.» (рос.)⁶. Позаштатним обителям «...монашествующих по штату не положено...» (рос.)⁷. В середньому кількість ченців (черниць) разом з ігуменом (настоятелем), ієромонахами, священиками, послушниками таких обителів складала 25-30 осіб. Жіночих монастирів було більше ніж чоловічих. Були випадки, коли чоловічі монастирі перетворювали на жіночі, аби уникнути перенаселеності останніх.

Традиційно більш розвинутою гілкою економічної діяльності православних монастирів залишалось сільське господарство. Серед культур, що вирощувались на монастирських землях, частіше згадуються пшениця, жито, ячмінь,

просо, овес та інші зернові, і городина, як то: картопля, квасоля, горох. Є дані про наявність садів при монастирях. В середньому вони займали по 5 дес. земельних угідь. В монастирських садах вирощували яблука, сливи, вишні, виноград, горіхи. Отриманого врожаю зернових, городини та фруктів, в першу чергу, повинно було вистачити на власні потреби, решта йшла на продаж.

Наявність пасовиськ давала змогу займатися тваринництвом. Кількість худоби, що утримувалась монастирями, прямо пропорційно залежала від розмірів земельних угідь. Численні угіддя вимагали великої кількості тягової сили (коней, волів). В кожному господарстві були корови. З метою продажу розводили свиней, овець. Протягом століття кількість утримуваної худоби майже не змінювалась, та становила, в середньому, коней – 8-10 шт., волів – 4-5 пар, корів – 5-6 голів. Розповсюжене було, також, птахівництво. Монахи розводили курей, качок, гусей та індиків.

Значного поширення набуло бджільництво. Так, станом на 1893 р. найбільшу пасіку, що складалася з 645 вуликів, мав Мошногірський Вознесенський монастир, а найменшу – Мотронинський Троїцький (60 вуликів)⁸. Решта обителів, в середньому, мали по 150 вуликів. Ця галузь виявилася для монастирських господарств безвідходною (віск та прополіс знайшли своє застосування) та доволі прибутковою. В 1893 р. Мошногірський Вознесенський монастир від пасіки отримав 2515,5 руб. сріблом, а Мотронинський Троїцький – 234 руб. сріблом⁹.

Розвиток промислового виробництва бере початок у XIX ст. В цей час з'являються ті галузі, що напряму пов'язані з сільськогосподарською діяльністю: млинарство, пивоваріння, гуральництво. Крім названих галузей, що продовжили свій розвиток і у XIX ст., з'являються нові: виробництво свічок, цегельне виробництво, легка промисловість (виробництво тканих виробів, рушників). Віск, як побічний продукт бджільництва, знайшов своє застосування при виготовленні свічок. За церковними канонами, свічки, що мали знайти своє застосування в культовій діяльності, повинні бути виготовлені з чистого воску. Монополізуючи виготовлення свічок, церковні інституції, а православні монастирі в їх числі, отримували непогані прибутки. Цегельні заводи з'являються при чоловічих монастирях (Онуфрієвському Жаботинському, Онуфрієвському Корсунському, Мотронинському Троїцькому, Мошногірському Вознесенському) в другій половині XIX ст. Не дивлячись на безумовні успіхи в галузі цегельного виробництва (підвищення якості цегли, збільшення кількості виготовленої продукції), більшість монастирських будівель станом на 1893р. були дерев'яними. Так, у Статистичній відомості Чигиринського Троїцького жіночого монастиря є наступні дані: « Корпус дерев'яний...побудований в 1888 году; корпус дерев'яний...побудований в 1891 году.» (рос.)¹⁰. Виробництво цегли у Мошногірському Вознесенському монастирі розпочалося у 1872р., але за даними від 1893 р. більшість будівель були дерев'яними (настоятельський будинок, корпуси братії), кам'яними були лише: церква, побудована 1886 р.; кухонний дім, конюший дім; фрагмент огорожі монастиря, побудований в період від 1881 р. по 1884 р.¹¹. Отже, можна стверджувати, що в цей період вигідним залишалось застосування в будівництві деревини, а використання цегли, на той час, не знайшло масового застосування.

Певний відсоток прибутку православні монастирі отримували від виконання усіляких релігійних обрядів (хрещення, вінчання і таке інше), від продажу воскових свічок та просфор. Сюди ж відносяться прибутки від братського кухля. Це, так звані, традиційні доходи церкви. Так, у 1893 р. Корсунський Онуфрієвський чоловічий монастир отримав братського доходу – 915 руб.87 коп., церковно–економічних сум – 3152 руб. 20 коп.¹² . Це становить майже 58% від загальної суми доходу. Відомі численні факти благодійницької діяльності на користь православних обітелей, здійснювані купчихою А.І.Колобовою, графінею А. Орловою-Чесменською, графом М.П. Шереметевим та іншими. Графиня А.Орлова-Чесменська перерахувала на користь кожного православного монастиря по 5 тис. 715 руб. сріблом . Ці кошти під 4% річних були вкладені до Державного Позичкового банку. Щорічно кожен з монастирів отримувала з них по 228 руб.60 коп.сріблом ¹³ . Упродовж другої половини XIX ст. купчиха А.І. Колобова дарувала монастирям різні предмети культового вжитку та цінні папери.

Розвиток банківської справи в державі сприяв активній співпраці православних монастирів з державними кредитними установами, такими як: «Сохранная казна» Московської опікунської ради, Петербурзький Позичковий банк, Державний Позичковий банк. Монастирі мали змогу вкладати гроші на різних умовах, як то: «Вклади на вимогу» (цей вид вкладу був широко розповсюджений в першій половині XIX ст.) та « ..на вічні часи.». Банківські цінні папери, вкладені на вічні часи, монастирі не могли вилучати з банку без дозволу Єпархіального начальства. Отримати такий дозвіл можна було довівши, що кошти підуть на утримання монастиря. Так, 1890 р., з дозволу Єпархіального начальства, Жаботинський Онуфрієвський монастир розміняв один білет третьої Східної позики на суму 1000 руб., а отримані кошти були витрачені на власні економічні потреби ¹⁴ . Відсоткова ставка становила, в середньому, 4-5 %. Річні прибутки православних монастирів від власних капіталовкладень дорівнювали близько третини від загальної суми прибутку.

У 60-70 рр. XIX ст. з'являються міські та приватні банки, клієнтами яких охоче стають монастирі через те, що обіцяні відсотки річних були вищими, ніж в Держбанку. Держава, втративши монополію на отримання монастирських капіталів, Наказом Св. Синоду (1882 р.), заборонила монастирям тримати цінні папери в приватних банках. Не дивлячись на подібні обмеження, православним обітелям було вигідно тримати свої капітали в банківських установах. Протягом XIX ст. чітко простежується тенденція збільшення монастирських капіталовкладень. Так, у 1859 р. ця сума становила 13-14 млн. руб, у 1872 р. дорівнювала близько 23 млн. руб. На кінець століття ця сума подвоюється ¹⁵ .

Отже, у XIX ст. склалися нові умови для монастирського господарювання. Неабиякий вплив на рівень господарювання мали державні юридичні акти (Розподіл за штатами 1786 р. та Височайше рішення від 18 грудня 1797 р. та решта, що обумовлювали особливості господарювання). Фактично, монастирі втратили свою незалежність, Св. Синод та Консисторія регламентували всі сторони монастирського буття. Не дивлячись на такі умови, господарства

православних монастирів успішно розвивались протягом століття., економічне становище було стабільним, простежується загальна тенденція зростання рівня доходів як від економічної діяльності, так і від культурової.

1 ДАЧО-ф.148 «Мошногірський Вознесенський монастир». - Оп.1. - Спр.41 «Указ Київской духовной дикастеріи. 1811 г.», арк.14-16.

Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси: Відлуння, 1997. - С.76-109.

2 Лавриненко Н.П. Православні монастирі південної Київщини 1793-1917 рр. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2009. – С. 129.

3 ДАЧО – ф.148 «Мошногірський Вознесенський монастир». – Оп.1. – Спр. 41 «Указ Київской духовной дикастеріи. 1811г.», арк.15.

4 ДАЧО – ф.148 «Мошногірський Вознесенський монастир». – Оп.1. – Спр.41. – «Указ Київской духовной дикастеріи. 1811г.», арк.16.

5 ДАЧО – ф.148 «Мошногірський Вознесенський монастир». – оп.1. – Спр.41 «Указ Київской духовной дикастеріи. 1811 г», арк. 17.

6 ДАЧО – ф.149 «Жаботинський Онуфрієвський монастир». – Оп.1, - Спр.86, арк.. 181-181 зв.

7 Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 року. – Черкаси: Відлуння, 1997. – С. 79.

8 Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 року. – Черкаси: Відлуння, 1997. - С.97 – 102.

9 Лавриненко Н.П.Православні монастирі південної Київщини 1793-1917 рр. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2009. – С.141.

10 Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 року. – Черкаси: Відлуння, 1997. - С.104-106.

11 Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 року. – Черкаси: Відлуння, 1997. - С. 101.

12 Мариновський Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської обл. до 1917 року. – Черкаси: Відлуння, 1997. - С.88.

13 Лавриненко Н.П. Православні монастирі південної Київщини 1793-1917 рр. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А. , 2009. - С.155.

14 ДАЧО – ф.149 «Жаботинський Онуфрієвський монастир». – Оп.1. – Спр.152 «Опис церков, рухомого і нерухомого майна монастиря 1839-1855 рр.» - арк. 28.

15 Лавриненко Н.П. Православні монастирі південної Київщини 1793-1917 рр. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А. , 2009. - С. 158.

SUMMARY.

Natalia Gydima.

THE GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ORTHODOX MONASTERIES' ACTIVITY PECULIARITIES IN THE XIX- TH CENTURY.

The question of the Middle Dnipro region orthodox monasteries' activity of the XIX- th century has been considered in this article. The characteristics of the general processes of agriculture and industry development has been added.

The key-words: monastery, agriculture, industry, cult.